

VÖRÖS ISTVÁN

Az azonosság formái, a különbözőség formátlansága

A NEMZET FOGALMÁRÓL JAN KOLLÁR ÉS BERZSENYI DÁNIEL MŰVÉBEN

Vladimír Macura emlékének

A 19. században a nemzetek és nemzeti irodalmak annak jegyében határozták meg magukat, amiben különböznek a többiektől. Az önállóságot hangsúlyozták. Ez az önállóság azonban nem elsősorban szellemi önállóság volt, nem is lehetett az, hiszen korábbi időszakokban, a középkor vagy a barokk nemzet feletti, azonos alapokon álló kultúrája, majd a Goethe-i világirodalom eszméjének megjelenése következtében természetes volt a szellemi mozgások nyelvi és nemzeti határokat könnyedén átlépő jellege,¹ természetes volt a kultúra művelőinek többnyelvűsége. Ugyanakkor természetes volt az a szakadék is, ami a kultúra bástyáit a mindennapi élettől, a mindennapi életet élő emberektől, és a kultúra nyelveit a mindennapok nyelvétől elválasztotta. Egy szélsőséges példa. Az 1630-as, 40-es években Amszterdamban fölnövekvő Spinoza a következő nyelveket használja: egymással a családban portugálul beszélnek, a szefárd közösség irodalmi nyelve a spanyol, a körülöttük levő világgal hollandul érintkeznek, a tanulmányai kezdetén elsajátítja a héber nyelvet, folytatása során a latint.² A 18–19. század fordulójának demokratizálódási tendenciái fölvetették a kérdést, hogy nem kéne-e a köznyelvet és a műveltség nyelvét egymáshoz közelíteni. Csakhogy a köz-

¹ „A mai Közép-Európa szellemissége és irodalma a középkor, a reneszánsz a barokk és a klasszicizmus idején teljesen a nyugat-európai szellemi áramlatok és stílusiskolák hatása alatt alakult”. Tózsér Árpád: A nem létező tárgy tanulmányozása. Kalligram, Pozsony, 1999. 35. p.

² Vö.: Theun de Vries: Spinoza. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 12–49. p.

nyelvek nem mindig álltak erre készen. Nem állt készen sem a cseh nyelv, sem a szlovák, sem a magyar. „Stav národa, jehož nejpřednější synové v osvíceném století, kdy si počínaly ideje Komenského dobývat půdy, podávali výtěžky svého badání jen jazyky cizími, byl zajisté ve vážném nebezpečí”³ – állapítja meg Jan Jakubec. Az önazonosítás eszköze, a másság legvilágosabb jele mégis a nemzeti nyelv lett. Robert B. Pynsent írja: „... díky Herderovi a Fichtemu byl do konce národa ke konci 18. století a v 19. století v Evropě většinou zahrnout i jazyk.”⁴ A nyelvek funkcióbeli különbségeit, azokat a különbségeket, melyek eddigi állapotukból következtek, a nemzetek többnyire a problémák, a betöltendő szakadékok átugrásával próbálták áthidalni. (A pótlék pótlékával.) Ilyen a mítoszképzés, vagyis a nemzet fogalmának, mint mítosznak a megszületése.⁵ Ez az önállóság a nacionalizmus akkori formájában nem ment át a másik elleni támadásba. John Plamenatz kétféle nacionalizmus-típust különböztet meg: a keletit és a nyugatit.⁶ A nyugati (olaszok, németek) liberális, mert nem látszik számára az angol, francia példa utolérése lehetetlennek. A keleti nacionalizmus nem liberális, reakció ez a nagyobb leszakadásra. Pynsent nyugati típusúnak nevezi Kollár nacionalizmusát.⁷ Hasonlót mondhatunk Berzsenyi nemzethez való viszonyáról is.⁸

A 19. század közép-európai ébredése, kísérlete az emancipációra elkerülhetetlenül nyelvi természetű mozgalom is egyúttal. Általános tendencia, de épp az általánostól való eltérésre irányul. Arra szeretnénk ebben a rövid dolgozatban kísérletet tenni, hogy ennek a furcsa kettősségnek a jellegét megvilágítsuk két hasonló irodalomtörténeti pozícióban levő költő esetében. Hasonlóságok és különbözőségek mérlegelésével pedig nem más a célunk, mint az, hogy érzékeltessük, a nemzeti eszme eredetileg semmiképp sem a bezárkózás eszközeként jött létre, hanem épp a világra való nyitottság eredményeként. A 20. század vége felé járva, amely a tíz évvel ezelőtti megállapításokkal ellentétben nem ért véget 1989-ben, sőt az sem biztos, hogy 2001-ben szellemi értelemben át tudja adni helyét egy új század új kihívásainak, talán újszerű nézőpont-

³ „A nemzet, melynek legjobb fiai a felvilágosodás századában Komenský gondolatai számára nyitottak teret, kutatásaik eredményeit mégis idegen nyelven tették közzé, ez a nemzet válságos állapotban volt.” Prof. Dr. Jan Jakubec: *Dějiny literatury české II.* Praha, 1934. 134. p.

⁴ „Herdernek és Fichtének köszönhetően Európa nagy részén a 18. század végére, a 19. századra a nemzet koncepciójába belekerült a nyelv is.” Robert B. Pynsent: *Mýtus Slovanství: Pavel Josef Šafařík a Jan Kollár.* In: *Úč: Pátrání po identitě.* Nakladatelství H&H, Praha, 1996. 68. p.

⁵ „Pro mytus je příznačný ovšem i silný sakrální prvek. Už sama představa zrodu české kultury je obalována mytickou představou „vzkříšení”, „znovurození”, které je zrušením smrti a obrácením k novému životu.” („A mítoszokra az erőteljes szakrális elem jellemző. Már magának a cseh kultúra születésének eszméje is a feltámadás, újjászületés mítikus elképzelésébe van becsomagolva, ami nem más mint a halál megszüntetése és az új élet felé való fordulás.”) Vladimír Macura: *Znamení zrodu.* Nakladatelství H&H, Praha, 1995. 80. p.

⁶ John Plamenatz: *Two Types of Nationalism.* In: Eugene Kamenka (ed.): *Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea.* London, 1976. 23–24.

⁷ „Šafařík a Kollár se snažili být nacionalistou západního typu.” („Šafařík és Kollár nyugati típusú nacionalisták igyekeztek lenni.”) I. m. 69. p.

⁸ „A népek nem egyebek, mint szokásaik teremtményei, s nagy nemzet szokásait követni annyi, mint nagy nemzeté lenni. A jó szokások formálják a jó erkölcsöket, ezek pedig az egész polgári életet.” (Berzsenyi Dániel levele Gróf Széchenyi Istvánhoz. In: B. D. összes művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 507. p.)

ból pillanthatunk rá a 19. századi magyar illetve szláv (cseh és szlovák) nemzeti irodalom e két alapozójára. Hangzatos dolog lenne kijelenteni, hogy túlkapásaikban hasonlítanak, művük javában különböznek. Igaz, de ennél összetettebb a helyzet. A történeti kontextus visszafelé mindig átértelmeződik. De relatív az egymásmellettségük is. Fried István a száz évvel későbbi szituációról mondja, de erre a párhuzamra is érvényesen: „akkor sem csupán arról érdemes beszélni, hogy miféle – hasonló – funkciót látott el a századforduló szlovák és magyar költője, hanem éppen ellenkezőleg: a különbségek feltárása volna az érdekes”.⁹

Mi Berzsenyi és Jan Kollár szerepe a két irodalom történetében? Nem teljesen kortársak, van köztük egy generációnyi távolság¹⁰, de a maguk helyén, a maguk történeti összefüggésébe illesztve, körülbelül ugyanazt a posztot töltik be.¹¹ Formát, klasszikus formát találnak egy bontakozóban lévő gondolatnak. Hogy pályájuk vége felé járva ebből a formából kilépve mindketten tudományoskodó képzelgésekre ragadtassák magukat.¹² Milyen viszont az a forma, amit alkalmaznak? A klasszikus strófaszerkezet

⁹ Fried István: Az összehasonlító irodalomtudomány problémái. Különös tekintettel a magyar-szlovák komparatistikára. In: Uő.: Irodalomtörténesek Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1999. 60. p.

¹⁰ Kollár (1793–1852) csaknem húsz évvel később született Berzsenyiné (1776–1836), de akár találkozhattak is volna, mondjuk 1830–31-ben, mikor Berzsenyi akadémiai tagsága ügyében többször Pest-Budán jár, sőt tervezi, hogy föl is költözik Somogyból. Léven mindketten evangélikusok, elképzelhető lett volna az is, hogy a Török téren (ma Deák tér), a templomban a költő meghallgatta volna a költő német nyelvű istentiszteletét. Hogy ez megtörtént-e? Vitkovics Mihálynál a Szerb utcában megfordult Berzsenyi, de hát Vitkovics magyar költő is volt. Berzsenyinek és Kollárnak nem nagyon lett volna mit mondani egymásnak. De nekünk meg kell találnunk azt az el nem hangzott mondanivalót kettejük nem létező viszonyában.

¹¹ A magyar, cseh, szlovák, lengyel kultúra között számos párhuzamot lehet vonni, bizonyos költőket, irodalmi alakokat jól meg lehet feleltetni egymásnak. A Zalán futása ugyanonnan indul, mint a Slávy dcera az Előhangban („Könnyeket ont a szemem: ez a föld, ime, nemzeti létünk / bölcséje volt valaha, s nagy temetője ma már.” (Ford. Majtényi Zoltán, in: Zádor András (ed.): Cseresznyevirágok balladája. Szlovák költők antológiája. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1986. 62.) A Vörösmartyval való párhuzam tehát szintén elképzelhető. Mégis, ami a klasszika és romantika, a nemzeti kifelé és befelé fordulás között elfoglalt pozíciójukat illeti, egyfajta egyidejű egyidejűtlenség jegyében tárgyalhatónak tűnik Kollár és Berzsenyi párhuzama is. (Mint ahogy más szempontból Vörösmarty inkább Máchával rokonítható.)

¹² Ezen a ponton talán a legvitathatatlanabb a találkozás a két költő között. Mindketten szómagyarázatokba merülnek, melyben a magyar illetve a szláv nyelv, kultúra eredeti mivoltát próbálják bizonyítani: „a magyar nyelv tán az egész ó világ nyelveinek gyökere és anyja; mert nyilván tapasztalám azt, hogy a legközönségesebb természeti tárgyaknak nevezeteit nemcsak az igen rokon déli és keleti, de még az egészen idegennek vélt európai nyelvekben is általában magyar gyökerekből lehet származtatni” (A magyar nyelv eredetiségéről. In: B. D. összes művei. 580.) Hasonlóan fogalmaz Kollár: „...slavský skoumatel starožitnosti v Itálii nalézá všude rummy, zlomy, živly, a jiné pozůstatky řeči a života zaniklého (...). Celá Itálie byla od jakživa kmeny slávskeho národu otočena (...). Přírozená tedy věc, že oni i první byli”. („A régi emlékek szláv kutatója Itáliában mindenütt egy eltűnt nyelv és életforma töredékeire, szilánkjaira, elemeire és más maradványaira bukkanhat. Egész Itália kezdetben a szláv nép uralma alá esett. Magától értetődik tehát, hogy ők voltak ott az elsők.”) (Staroitalie Slavjanská, közli: Souvislosti 1995/2. szám (Slované) 192. p.)

Berzsenyinél, a szonett -ráadásul már Dobrovský verstani reformjának szellemében – Kollárnál.

„A forma körüli viták mindig ideológiai nézeteltéréseket takarnak” – írja Bretter György – „Berzsenyi időmértékes formája (...) új költői nyelvet javasolt: a mondatokból kialakított gondolat helyett a gondolatot, mely az egyes mondatokon túl, a mondatok halmazán keresztül nyilvánítja ki magát. (...) Berzsenyi a mondathalmaznak olyan belső artikulációját alakította ki, amely a mondatrészek közötti viszonyokat rendezve az ideologikumot nem engedi külső célok felé fordulni.”¹³

Fordul tehát belső célok felé. A versben kezd tenni-venni. Átformálja magának. És ritmusba lépi a zárt teret. A versben a szabadság gondolata is csak szavakba, képekbe, a hangzás szabályaiba rácsózva, lehet meg. És ebben a keretben fér csak meg a nemzet eszméje is. Berzsenyinél így: „Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet! (...) Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat. / Ez tette Rómát föld urává, / Ez Marathont s Budavárt híressé.”¹⁴ 63. szonettjében pedig Kollárnál így:

*Nechci zlata, nápoje a jidla,
titulů a korun žádati,
chceš-li mi však čeho dopřáti,
Slávo, matko milá! dej mi křídla*¹⁵

Mind a két részlet a létben való alvásból akar ébreszteni. Feldereng előttük a nemzet-alvás látomása. Nem olyan borzalmas látomás ez, mint a későbbi romantikusok nemzethalál-képe, mindkettőjükben van egy rész klasszicizmus, egy rész romantika, mind a kettejük a jövőbe vetett hittel, az értelem, a lélek, a szabadság elkötelezettjeként beszél.

Azaz dehogy. Legjobb pillanataikban a forma felől szólnak, a formából beszélnek kifelé, mint egy lovag a leeresztett sisakrostély mögül. Saját mondandójuk kettőssége megölné különben őket. Egyszerre akarnák mondani a mi-t és a ti-t is, az én-t és a te-t. Csak a saját, egymáshoz képest is elmozduló jelenük felől szabad tekinteni rájuk, hogy miközben ők meg se látták egymást, mi észrevegyük, azért történhetett ez, mert mindketten egyfele néztek. A szlovák költő, akik kisebbségiként lakott Pesten, és a magyar, akinek viszont sose sikerült oda felköltöznie. A szlovák költő, aki csehül írt, és a magyar, akinek dunántúli nyelvjárása miatt gyűlt meg a baja kora és nyelve Jungmannjával, Kazinczy Ferencsel. Változnak az azonosságok, csak az eltérésben vagyunk egyformák.

¹³ Bretter György: Gondolatok Berzsenyiről. In: Uő.: A felörlődés logikája. Enciklopédia Kiadó-Ister Kiadó, Budapest 1998. 148–149. p.

¹⁴ A magyarokhoz. B. D. összes művei 72. p.

¹⁵ A szöveg magyar fordítása megtalálható Angyal Endre: Kollár János, az ember és az író c. tanulmányában (Debrecen, 1956. 134. p.), a fordító megjelölése nélkül: „Nem kívánok rangot, aranyakat, / nem kellene trónok, lakomák, / egyet kérek tőled jó anyánk / Sláva: vállaimra adj szárnyakat!”